

**ЕКОЛОГІЧНІ КОНФЛІКТИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

*В.В. САБАДАШ, кандидат економічних наук, доцент,
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ*

Вступ

Формування концептуальних засад сталого розвитку і розроблення механізму їх подальшого впровадження на національному рівні неможливе без адекватного урахування соціально важливих і економічно обумовлених трансформацій, які відбуваються в національній економіці і українському суспільстві останніми роками. Стале зростання національних економік неможливе без імплементації екологічно вивірених організаційно-господарських рішень в стратегії соціально-економічного розвитку. Концепції екологозбалансованого розвитку незалежно від рівня впровадження (локальний, регіональний, національний, міжнародний) мають враховувати соціо-еколого-економічні інтереси як можна більшого кола економічних суб'єктів, оскільки ступінь взаємопов'язаності рішень, які приймаються у різних сферах людської діяльності, є досить високим. Очевидною є також необхідність якісних змін стратегій розвитку: визначальним напрямом вектору зростання має стати суттєве зниження енерго- і матеріалоємності виробництва і споживання.

Посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках [1], поширення постіндустріального технологічного укладу в економічних системах,

стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, технологічних і освітніх інновацій, загострення екологічних проблем і, як наслідок, соціально-економічні і екологічні протиріччя – саме ті виклики, які в умовах обмеженості ресурсів [2] спонукають до пошуку нових, адекватних згаданим викликам, забезпечуючих механізмів і інструментарію сталого розвитку як держав, так і окремих їх регіонів (територій).

Екологічний конфлікт:

соціально-економічні чинники виникнення і еколого-економічні ефекти

В умовах, коли зростання і добробут більшості світових економік, особливо тих, що розвиваються, забезпечуються за рахунок експлуатації традиційних ресурсів, особливу занепокоєність викликають проблеми збереження природно-ресурсного потенціалу і раціонального природокористування [3].

Кожний із етапів розвитку соціально-економічних систем – від традиційного до індустріального суспільства і далі до постіндустріального – нерозривно пов'язаний із суттєвими ресурсними протиріччями, які виникають внаслідок неузгодженості між можливостями соціально-економічного зростання, рівнем розвитку продуктивних сил, обсягами, темпами і характером залучення природно-ресурсного потенціалу і досягнутим рівнем соціо-еколого-економічної безпеки держави. Сучасним проявом ресурсних протиріч у системі природокористування є екологічні конфлікти (ЕК) [4; 5, с. 56–58]. Під екологічним конфліктом ми розуміємо протистояння на внутрішньо- і/або міждержавному рівнях, спричинене несумісними чи ворожими інтересами однієї або більше сторін і їхньою боротьбою за право власності, використання (розподілу)

природних ресурсів чи контролю над ними, яке супроводжується можливим застосуванням насильницьких методів для досягнення мети.

Природа ЕК – соціо-економічна, що частіш за все потребує політико-економічного узгодження позицій сторін конфлікту для його врегулювання в залежності від рівня конфлікту [6]. Нехтування ЕК або несвоєчасне втручання з метою його врегулювання може призвести до загострення міждержавних (міжрегіональних) відносин, збройних конфліктів і сутичок і, як наслідок, становити значну загрозу еколого-економічній безпеці держав (регіонів) [7].

Сучасний стан і тенденції розвитку світового ринку традиційних ресурсів дозволяє визначити такі основні чинники, прояв і взаємообумовлений вплив яких на соціально-економічні системи можуть призвести до ЕК.

Неефективна ресурсна політика, проваджувана суб'єктами господарювання, і викликана суттєвими диспропорціями у системі «держава – суспільство – економіка», жорсткою конкуренцією за ресурси і конфліктною політикою у сфері ресурсокористування (рис. 1). Механізм природокористування, включаючи основні його елементи (організаційно-економічну, фінансову, правову, мотиваційну підсистему) на національному рівні формується суб'єктами ринку, виходячи із їхніх інтересів (тактичного і/або стратегічного характеру). Держава (через державні інститути і відповідне інституційне середовище), суспільство (через суспільні інститути/організації) і суб'єкти господарювання (через ринкові механізми і інструменти) узгоджують ресурсні режими і визначають характер використання природних ресурсів і особливості управління ними, а саме: а) економіко-правові механізми набуття права власності на ресурс; б) способи (методи) реалізації прав власності; в) процедури доступу до ресурсів, їх використання, перерозподілу; г) методи управління ресурсами.

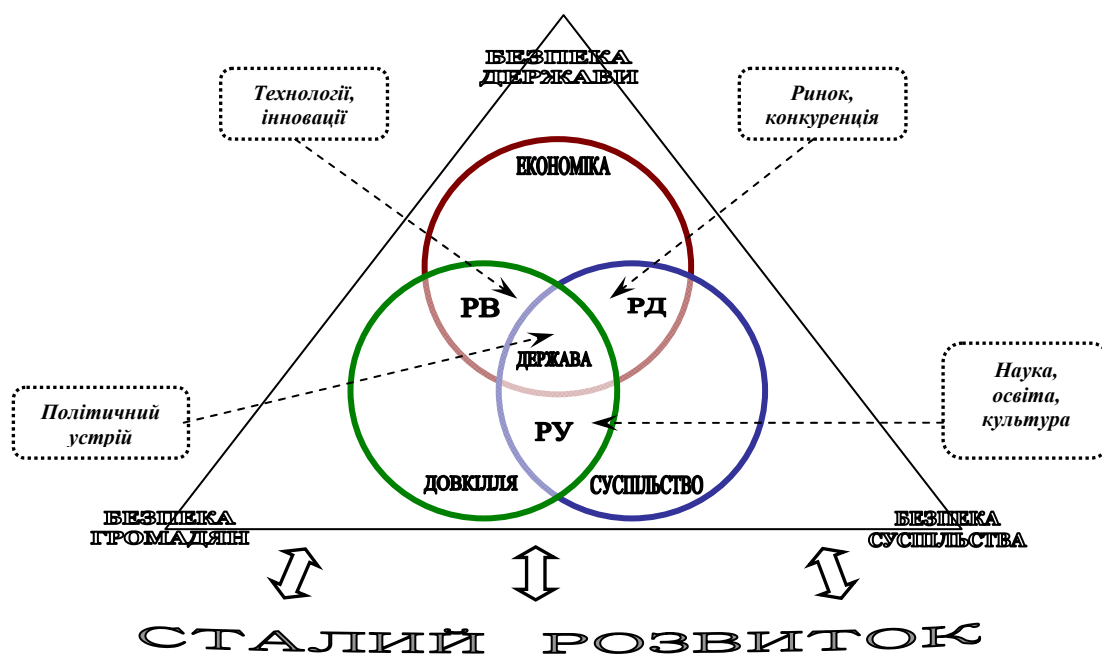

Рисунок 1. Узгодженість ресурсних режимів, еколого-економічної безпеки і сталого розвитку: РД – режим доступу до ресурсів; РВ – режим використання ресурсів; РУ – режим управління ресурсами.

Режим доступу (РД) до ресурсів визначається на національному рівні особливостями економічного (переважно системою господарювання) і політичного устрою держави, на міжнародному – переважно ринком. Відповідно, формуючи ефективну ресурсну політику, суб'єкти мають враховувати ці обставини.

Режим використання (РВ) ресурсів базується на знаннях законів суспільно-економічного розвитку та вмінні і досвіді їх правильно застосовувати у матеріальному виробництві при використанні ресурсів і споживанні товарів (послуг). Безперечно, цей режим характеризує досягнутий системою техніко-технологічний рівень, ступінь інноваційності системи, можливості модернізації тощо. РВ тісно пов'язаний із технологічним укладом, характерним для національної економіки.

Домінуючим технологічним укладом української економіки є третій (табл. 1): за

даними Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» близько 58% обсягу промислової продукції за ступенем обробки, технологічним рівнем, якістю, рівнем конкурентоздатності відповідає саме третьому технологічному укладові, в той час як четвертому – близько 37%. П'ятому (інформаційні технології і мікропроцесори) і шостому (біо- і нанотехнології) укладам (а саме вони є домінуючими у розвинених економіках США, Японії, країн ЄС і характеризують постіндустріальний етап економічного розвитку) відповідає не більше 4-5% української промислової продукції. Відповідно, в умовах економічної кризи і згорання інвестиційних програм перспективи швидкого переходу національної економіки до п'ятого технологічного укладу є досить примарними. Актуальним завданням є збереження економічних здобутків третього і накопичення капіталу для подальшого поступального розвитку четвертого укладу [8], що буде потребувати залучення в економіку значних обсягів природних ресурсів, перш за все, сировинних.

Вже зараз, у період економічної рецесії, розвинені економіки активно займаються пошуком якісно нових конкурентних переваг і стратегічних можливостей для майбутнього економічного і технологічного стрибка. На жаль, стратегії досягнення і утримання конкурентних переваг української економіки до сих пір базуються на «ресурсних» чинниках, зокрема максимальному використанні природно-ресурсного потенціалу і експлуатації морально і технологічно застарілих технологій виробництва. В той же час, визначальними «прогресивними» чинниками конкурентоздатності економік п'ятого і шостого технологічних укладів є:

- технологічні інновації;
- тонка хімія;

- технології штучного інтелекту;
- генна інженерія;
- економіка знань;
- широке залучення потенціалу альтернативних джерел енергії;
- екологізація виробництва і споживання.

Таблиця 1 – Характеристика третього* (1880-1930 рр.) і четвертого (1930-1980 рр.) технологічних укладів**

Характеристика	Технологічний уклад	
	3-й	4-й
Технологічні лідери	США, Німеччина, Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія, Швейцарія	США, країни Західної Європи, СРСР, Швеція, Швейцарія, Канада, Австралія, Японія
Розвинені економіки	Італія, Данія, Канада, Японія, Іспанія, Росія, Швеція	Бразилія, Мексика, Тайвань, Китай, Індія
Базовий природний ресурс (енергоносій)	Нафта	
Забезпечуючий природний ресурс	Газ, сировинні мінеральні ресурси	
Провідні галузі економіки	Виробництво і прокат сталі, важке і електротехнічне машинобудування, чорна металургія, неорганічна хімія	Переробка нафти, кольорова металургія, автомобіле- і літакобудування, виробництво товарів тривалого використання, органічна хімія

* – домінуючий технологічний уклад для української економіки;

** складено автором на основі [9; 10].

З точки зору конфліктогенності, п'ятий і подальші технологічні уклади є потенційно менш екологічно конфліктними, оскільки чинники конкурентоздатності мають зовсім іншу природу (технологічно-інноваційну), а не природно-ресурсну.

Режим управління (РУ) ресурсами формується, перш за все, науковими і культурними здобутками суспільства, набутими у процесі накопичення, використання і передачі інформації про соціально-економічні і природні системи. В умовах глобалізації соціально-економічних відносин і поступового переходу до високотехнологічних укладів економіки, заснованих на інформаційних і мікроелектронних технологіях, генній інженерії, нанотехнологіях, РУ набуває особливої значущості для запобігання ЕК.

Нерівномірний розподіл природних ресурсів (за географічною ознакою). Стрімке економічне зростання розвинених економік у другій половині ХХ ст. і «молодих» економік Китаю, Індії, Бразилії і країн Південно-Східної Азії в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. пов'язане, перш за все, із залученням у національні економіки значних обсягів природних (енергетичних) ресурсів для нарощування темпів промислового виробництва. Внаслідок домінування переважно сировинних тенденцій у стратегіях економічного зростання (особливо країн, що розвиваються) значно скоротилися запаси природних ресурсів [2]. Обмеженість (дефіцитність) базових для багатьох економік ресурсів (табл. 2) і загострення конкурентної боротьби за них призводить до змін не тільки економічних правил поведінки і конкуренції, а й екологічних стратегій збереження довкілля. Саме з цих причин дедалі частіше між суб'єктами ринку виникають серйозні суперечки і екологічні конфлікти за доступ і можливість використання дефіцитного природного ресурсу [2, с. 51–52; 7; 11–15]. Окрім енергетичних і сировинних, конфліктогенним природним ресурсом є вода, темпи промислового використання і споживання якої за останні сто років зросли більш ніж у сім разів. Вода стала не тільки незамінним виробничо-технологічним ресурсом [16; 17], основою соціальних систем, але й перетворилася на об'єкт міждержавних

(міжрегіональних) суперечок [12; 16; 18]. Суттєвою загрозою виникнення водних ЕК є нерівномірний розподіл світових запасів прісної води за географічним регіонами: на азійський регіон із 60% населення Землі припадає тільки 36% запасів прісної води [16, с. 27].

Як дефіцит (обмеженість) природного ресурсу (рис. 2, 3), так і його надлишок можуть бути потенційною причиною ЕК [19, с. 30–31]. Основними чинниками виникнення ЕК у такому разі є: а) неврегульовані майнові права на ресурс; б) нерівні можливості доступу до ресурсу, участі у процесах розподілу (перерозподілу) природного ресурсу; в) непрозорість процедур управління природним ресурсом; г) умови і особливості конкуренції за обмежений ресурс (залежать від регуляторної політики держави, розвиненості правових інституцій і дієвості ринкових інструментів у сфері ресурсокористування); д) якість природного ресурсу.

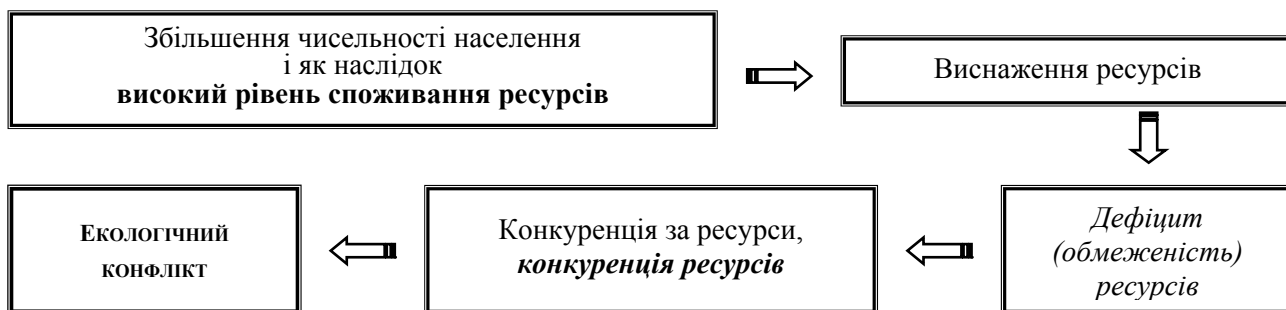

Рисунок 2. Розвиток ЕК, керованого дефіцитом ресурсу

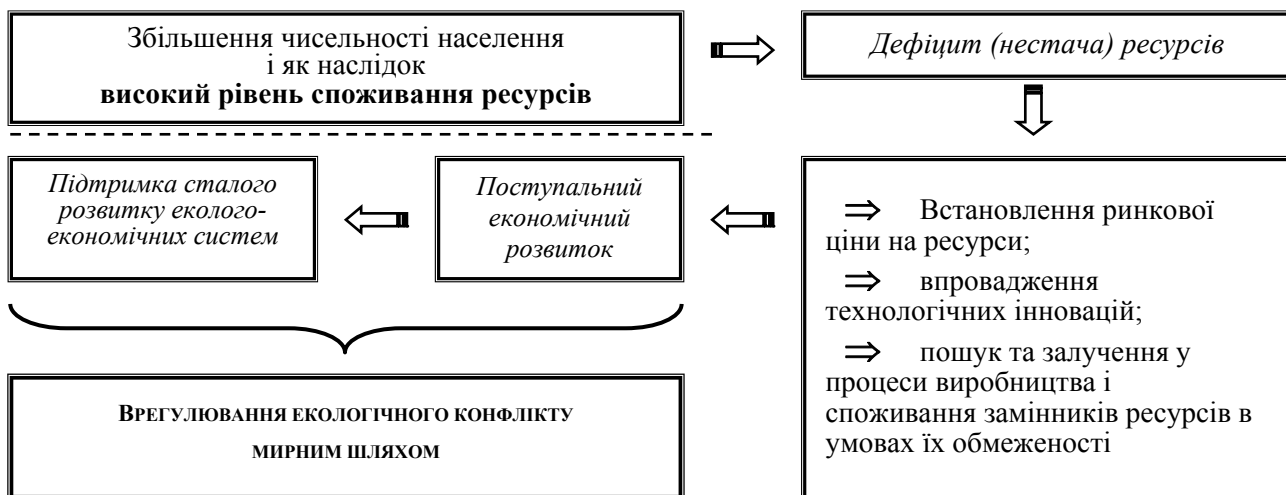

Рисунок 3. Механізм врегулювання ЕК, керованого дефіцитом ресурсу

Обидва типи ЕК тісно пов'язані із ресурсними режимами (див. рис. 1).

Таблиця 2 – Обсяги базових для економічних систем природних ресурсів*

Регіон/країна	Ресурс/характеристика				
	Запаси	Частка в світі, %		Забезпеченість, років	
	<i>Нафта</i> (млн. т, станом на 01.01.2006 р.)				
Європа, у т.ч. Україна	2455,4 184,0 ^R	1,3 0,1		9 43	
Росія	14920,0 ^R	7,7		32	
Азія	115316	59,8		83	
Африка	15417,4	8,0		35	
Америка	44108,9	22,9		48	
Австралія і Океанія	513,6	0,3		21	
	<i>Природний газ</i> (млрд. куб. м, станом на 01.01.2005 р.)				
Європа, у т.ч. Україна	6458,1 1050,7	3,7 0,6		... 52	
Росія	47544,0	27,4		73	
Азія	86944,1	50,1		...	
Африка	14085,3	8,1		...	
Америка	14577,3	8,4		...	
Австралія і Океанія	4066,8	2,3		...	
	<i>Вугілля (всіх типів)</i> (млн. т, станом на 01.01.2005 р.)				
	Запаси у надрах	Запаси, які підтверджені і можуть бути видобуті		Частка від світових запасів у надрах ^C , %	
Європа, у т.ч. Україна	591093 71798	91825 34153		13,6 1,7	
Росія	271757	193771		6,3	
Азія	1451146	266887		33,4	
Африка	109868	55093		2,5	
Америка	1225937	317347		28,2	
Австралія і Океанія	690833	97873		16,0	
	<i>Уран</i> (тис. т, станом на 01.01.2005 р.)				
	Запаси загальні	Частка в світі, %	Запаси підтверджені	Частка в світі, %	Запаси прогнозовані
Європа, у т.ч. Україна	128,42 75,84	3,5 2,1	80,35 58,5	3,0 2,2	654,4 270,3
Росія	172,4	4,7	131,75	4,9	649,5
Азія	985,13	26,9	570,34	21,4	2759,0
Африка	528,56	14,4	560,91	21,0	1296,9
Америка	779,15	21,2	613,4	23,0	4691,2
Австралія і Океанія	1074	29,3	714	26,7	2600

	<i>Залізні руди</i> (млн. т, станом на 01.01.2005 р.)				
	Запаси загальні	Частка в світі, %	Запаси підтверджені	Частка в світі, %	Виявлені ресурси
Європа, у т.ч. Україна	92462 68000	19,9 14,6	36144 24211 ^R	17,5 11,7	94662 68000
Росія	99717	21,5	55816	27	191717 ^R
Азія	82814	17,8	38494	18,6	101703
Африка	46042	9,9	18112	8,8	57099
Америка	102161	22,0	42783	20,7	284746
Австралія і Океанія	41240	8,9	15428	7,5	61180
	<i>Алюміній</i> (млн. т, станом на 01.01.2006 р.)				
	Запаси загальні	Частка в світі, %	Запаси підтверджені	Частка в світі, %	Виявлені ресурси
Європа, у т.ч. Україна	1031 0 ^R	3,6 0	810 0 ^R	4,4 0	2111 19
Росія	750 ^R	2,6	588 ^R	3,2	2000 ^R
Азія	5599	19,4	2243	12,2	16037
Африка	8739	30,3	7464	40,7	29596
Америка	7340	25,4	5333	29,1	17395
Австралія і Океанія	5400	18,7	1900	10,4	8120
	<i>Мідь</i> (тис. т, станом на 01.01.2005 р.)				
	Запаси загальні	Частка в світі, %	Запаси підтверджені	Частка в світі, %	Виявлені ресурси
Європа	77341	6,9	47607	7,5	98141
Росія	83000 ^R	7,4	63000 ^R	9,9	93000 ^R
Азія	237438	21,1	144559	22,7	352012
Африка	82380	7,3	57208	9,0	161309
Америка	589643	52,5	273631	43,0	661816
Австралія і Океанія	52912	4,7	50873	8,0	85000
	<i>Срібло</i> (т, станом на 01.01.2005 р.)				
	Запаси загальні	Частка в світі, %	Запаси підтверджені	Частка в світі, %	

Європа, у т.ч. Україна	159770 600 ^R	16,4 0,1	115080 160 ^R	17,5 0 ⁿ	
Росія	90000 ^R	9,2	60000 ^R	9,1	
Азія	250817	25,7	176640	26,8	
Африка	53960	5,5	28260	4,3	
Америка	370880	38,1	246190	37,3	
Австралія і Океанія	48830	5,0	33185	5,0	
	<i>Золото (т, станом на 01.01.2005 р.)</i>				
	Запаси загальні	Частка в світі, %	Запаси підтверджені	Частка в світі, %	
Європа, у т.ч. Україна	2737 55 ^R	2,6 0,1	1538 20 ^R	2,7 0 ⁿ	
Росія	8200 ^R	7,8	5811 ^R	10,1	
Азія	19417	18,4	11203	19,4	
Африка	37695	35,7	19814	34,3	
Америка	28581	27,1	14031	24,3	
Австралія і Океанія	8970	8,5	5423	9,4	
	<i>Алмази (млн. карат, станом на 01.01.2004 р.)</i>				
	Запаси природних алмазів	Частка в світі, %	Запаси ювелірних алмазів	Частка в світі, %	Виявлені ресурси
Азія	5,4	0,6	2,4	0,6	55
Африка	493,9	57,7	284	72,4	3657
Америка	251,3	29,4	71,1	18,1	872
Австралія і Океанія	105	12,3	35	8,9	493

* – таблиця складена автором на основі [2, с. 52,54-55; 20].

Примітки: ^R – оцінка; ^C – розрахунки автора; ⁿ – кількість незначна.

Неврегульованість прав власності на природний ресурс. Обмеженість ресурсів і їх нерівномірний розподіл між суб'єктами ринку, відчутні проблеми із залученням у процеси виробництва і споживання альтернативних ресурсів, незгодженість політичних механізмів врегулювання ЕК і неадекватність інституційного інструментарію на міжнародному рівні – чинники, які визначають функціонування економік у період нових цін на ресурси, коли їх вартість має відповідати реальній цінності ресурсу для економічного суб'єкту і суспільства. Визначальним у боротьбі за ресурс є право власності. Для нерозвинених і транзитивних економік, у яких сировинні природні ресурси (нафта, газ, ліс, біо- і мінеральні ресурси) відіграють визначальну роль у економічному зростанні (є основним забезпечуючим чинником зростання ВВП і соціально-економічним базисом домогосподарств), механізми власності (володіння, управління, перерозподілу) є економічно неефективними і неадекватними з точки зору ефективного використання і управління природним ресурсом. За відсутності чітко визначених майнових прав суб'єктів господарювання, слабкої політичної влади і нестабільного соціально-економічного базису держава виступає найменш ефективним власником і розпорядником ресурсу: «нівелювати протиріччя між екологією й економікою можна на підставі поступової трансформації загальної державної власності на природні ресурси і відповідного реформування системи управління ресурсокористування, вирішення проблем ефективного використання природно-ресурсного потенціалу країни і деяких активів, які знаходяться в державній чи в змішаній власності» [21, с. 98].

Для економічного суб'єкту визначальним є питання юридичної законності і організаційної прозорості процедур набуття, володіння і переходу права власності на ресурс. У більшості згаданих економік економіко-правові механізми є недосконалими,

що і спричиняє більшість ЕК. Економічна система через свої інституції формує юридично-правові підвалини функціонування ринку природних ресурсів (його концептуальна модель представлена на рис. 4), на яких вибудовуються відповідні ресурсні режими. Ключовими питаннями, які характеризуються значним потенціалом конфліктності у будь-якій соціально-економічній системі і потребують чітко визначеного законодавчо-нормативного врегулювання, є такі:

- законодавчо закріплені і юридично виголошені форми права власності на природні ресурси (їх розвідку, розробку і використання), які мають місце у державі;
- визначені економіко-правові механізми набуття права власності на природний ресурс, способи (методи) реалізації цих прав;
- законодавчо і юридично визначені процедури управління природними ресурсами, перш за все, стратегічно важливими для держави з точки зору забезпечення її еколого-економічної і енергетичної безпеки: водними, земельними, мінеральними, лісовими, біологічними;
- юридично-правове забезпечення процедур врегулювання конфліктів між власниками, посередниками, користувачами екологічного ресурсу;
- розроблення і впровадження адекватних цінових інструментів і рентних відносин у сфері ресурсокористування;
- забезпечення доступу населення до користування якісними екологічними послугами (рекреація, санітарія, охорона здоров'я, домогосподарства тощо).

Право власності на природні ресурси – сукупність повноважень суб'єктів права власності щодо володіння, користування і розпорядження належними їм природними ресурсами. Діючим українським законодавством передбачено такі права на природні ресурси:

- право володіння – юридично гарантована стабільність власності на природні ресурси, їх невід’ємність від власників без особистого волевиявлення, визнання виключності та абсолютності права на ці ресурси;

- право користування держави і органів самоврядування – юридично забезпечена можливість спеціально уповноважених державних органів самоврядування на отримання диференційної ренти від юридичних і фізичних осіб за платне використання природних ресурсів;

- право користування суб’єктів приватної, колективної власності – юридично гарантована можливість їх самостійного господарювання на землі та ефективного використання інших ресурсів, експлуатації корисних властивостей цих ресурсів для задоволення різноманітних потреб власників;

- спеціально уповноважених державних органів самоврядування на отримання диференційної ренти від юридичних і фізичних осіб за платне використання природних ресурсів;

- право розпорядження держави – юридично забезпечена можливість органів держави на визначення режиму природних ресурсів, встановлення загальних засад природовикористання, порядку та розмірів плати, розподілу та перерозподілу природних ресурсів, передачу їх у власність та надання у користування юридичним і фізичним особам;

- право розпорядження органів самоврядування – юридично гарантована можливість розподілу і перерозподілу природних ресурсів, визначення середніх часток, які підлягають передачі у власність юридичним і фізичним особам, надання у користування цих ресурсів, відчуження їх іншим особам відповідно до умов чинного законодавства;

- право розпорядження суб'єктів колективної приватної власності – юридично забезпечена можливість самостійного використання природних ресурсів відповідно до їх цільового призначення, надання у використання та відчуження їх іншим суб'єктам на договірних засадах [22, с. 63].

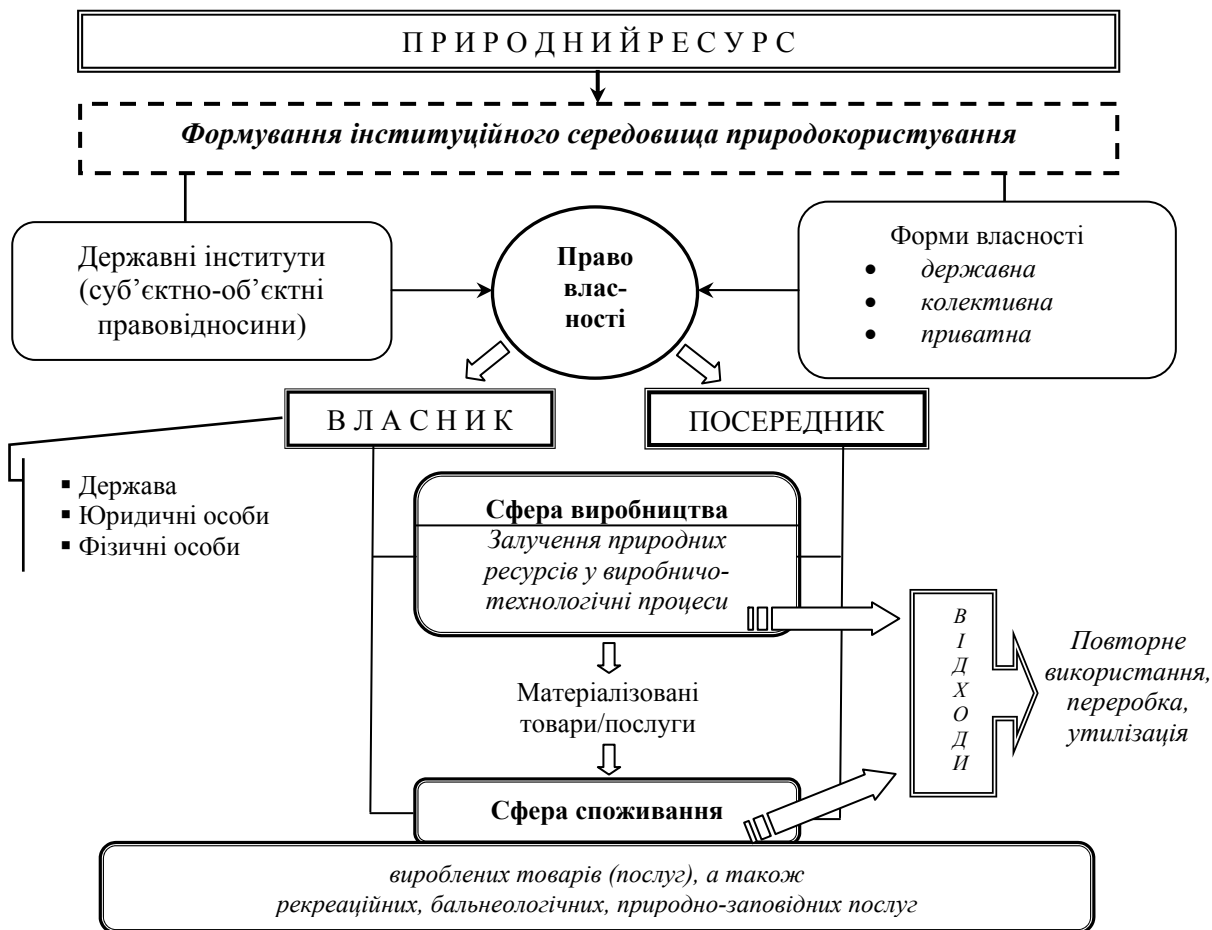

Рисунок 4. Концептуальна модель функціонування ринку природних ресурсів

Об'єктами права власності на природні ресурси є природні чи штучно створені ресурси, які виконують біологічні, економічні, екологічні і соціальні функції та зареєстровані в обліково-кадастрових і інших юридично визнаних документах (курсів мій. – В.С.) в якості об'єкта володіння, користування і розпорядження [22, с. 57] (рис. 5). Саме в процедурах реєстрації і юридичному визнанні відповідних документів криються ризики конфлікту не тільки господарського, а й екологічного, оскільки національні бази

реєстру є розрізненими, облік провадять різні організації і установи, контроль за коректністю інформації відсутній тощо. З цих причин чітко визначити майнові права часто буває досить складно (особливо це стосується земельних [23, с. 20–21] і лісових ресурсів [24, с. 125–126]) і не сприяє врегулюванню конфлікту законними методами.

Рисунок 5. Об'єкти права власності на природні ресурси за українським законодавством

Основоположною причиною усіх конфліктів є право власності на ресурс: «на самом деле во всех конфликтах речь идет о двух вещах или даже об одной: о ресурсах и о контроле над ними. Власть с этой точки зрения – это вариант контроля над ресурсами, а собственность и есть сам ресурс...» [25]. Як нами уже зазначалося [5, с. 57], об'єктом ЕК є природний ресурс чи екологічна цінність, що через певні обставини знаходяться на перетині інтересів різних соціальних груп або економічних суб'єктів, які прагнуть до володіння або контролю над ними. У зв'язку із досліджуваними взаємозв'язками між правом власності на ресурс і загрозою ЕК слід згадати про досить актуальну проблему для багатьох економік – проблему «ресурсного прокляття» (або «прокляття природних ресурсів»). Суть теорії «ресурсного прокляття» наступна: значні обсяги природних

ресурсів (нафти, газу, лісу, мінералів) можуть бути згубними для національної економіки і слугувати причиною економічного спаду (в гіршому варіанті, соціально-економічного занепаду). Окрім того, у багатьох економіках, основою економічного росту яких є саме природні ресурси, спостерігаються негативні соціально-економічні процеси: згортання ринкових і демократичних інститутів з одночасним посиленням авторитарних тенденцій в економічному і громадському житті (див., наприклад, [26]). Тобто, для сильних економік і громадянських суспільств (наприклад, Норвегії) ресурси є економічним благом і інструментом забезпечення стабільного соціально-економічного зростання, для інших, економічно слабких, соціально і політично нестабільних (наприклад, Анголи, Нігерії, Іраку, Афганістану, Ліберії), – природні ресурси спричиняють серйозні внутрішні і міжнародні конфлікти, у т.ч. збройні сутички і довготривалі протистояння. Ключову роль у нівелюванні проявів «ресурсного прокляття» мають відігравати такі чинники, як демократичні традиції і рівень демократії держави, досягнутий рівень громадянських прав і свобод населення, його культурно-освітній рівень, спроможність, можливості і бажання громадських інститутів контролювати державні інститути влади, можливість участі громадськості у обговоренні і прийнятті важливих для суспільства економічних і екологічних рішень тощо.

Економіко-правові рішення із врегулювання еколого-економічних протиріч, які виникають у ланцюжку «володіти – розпоряджатися – використовувати» між суб'єктами природокористування мають бути спрямовані на узгодження інтересів економічних суб'єктів у площині: а) розподілу (перерозподілу) соціо-еколого-економічних ефектів від володіння/використання екологічного ресурсу (рис. 6). Доцільно виокремити такі основні групи ефектів: економічні, екологічні, соціальні, політичні, техніко-технологічні, інституціональні, правові/юридичні, культурні; б) зіткнення інтересів

(перш за все, економічних) з приводу готовності господарюючих суб'єктів нести природоохоронні витрати та шляхів (напрямів) використання отриманого від експлуатації природного ресурсу прибутку; в) визначення меж зростання/зменшення витрат і прибутку від експлуатації природного ресурсу (компроміс між економічними цілями і екологічними інтересами); г) інтерналізації зовнішніх ефектів.

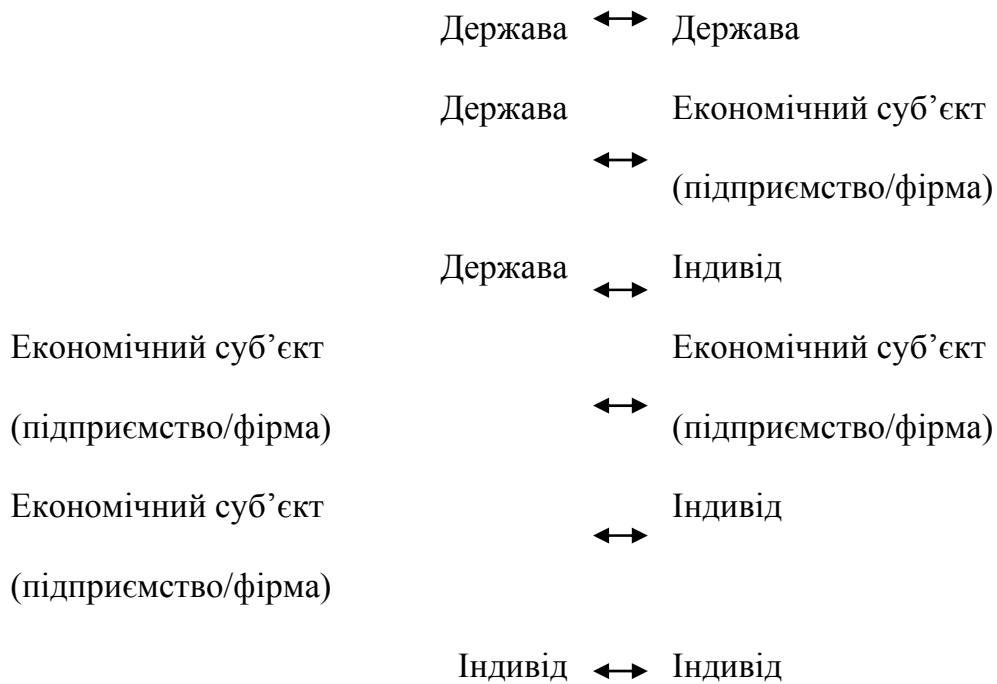

Рисунок 6. Суб'єкти розподілу соціо-еколого-економічних ефектів у сфері ресурсокористування

Характеристика основних типів екологічних конфліктів

Перспективні тенденції соціально-економічного розвитку національних економік засвідчують дедалі ширше залучення інноваційних чинників задля забезпечення конкурентних позицій на світовому ринку. Однак більшість економік не поспішають відмовлятися від подальшого використання у виробничо-технологічних процесах традиційних природних ресурсів, обираючи комплексні стратегії забезпечення конкурентоздатності: «... XXI ст. буде не тільки століттям інформаційно-інноваційних і

гуманітарних ресурсів, але і століттям реальних, традиційних ресурсів. У ньому будуть системно переплетені як постіндустріальні, так і традиційні фактори забезпечення конкурентоспроможності» [27, с. 239]. Очевидно, що у найближчий час не відбудеться знакових змін у технологічних парадигмах розвитку і відповідно моделі виробництва і споживання не зазнають суттєвих структурних перебудов, принаймні, тих економік, у яких домінуючим є третій і четвертий технологічні уклади. Враховуючи це, ризики виникнення і розвитку ЕК через ресурсну залежність таких економік залишаються доволі високими. Аналізуючи сучасний стан розвитку світогосподарських систем і тенденцій ресурсовикористання, наведемо коротку характеристику основних ЕК, згрупованих у агрегатні (за ресурсною ознакою) блоки.

1. Вірогідність виникнення *водного конфлікту* пов'язана із такими конфліктогенними характеристиками води:

- вода є базовим ресурсом усіх форм життя (необхідний ресурс соціально-економічних систем, має вирішальне значення для здоров'я людей, ключовий компонент екосистем);
- вода, на відміну від інших ресурсів (наприклад, нафти), не має прямого (еквівалентного за властивостями і цінністю) замітника;
- вичерпаність і, як наслідок, дефіцит прісної води (цьому сприяє нераціональне водокористування, зростання народонаселення, розвиток економіки і забруднення водних джерел);
- вода – культурно-історична цінність (елемент традицій, обрядів, релігії).

Основними ризиками виникнення водних ЕК є: а) рівень дефіциту водних ресурсів (ВР); б) допустимий рівень запасів ВР, що не викликає суперечностей в його використанні двома або більше соціальними групами (територіями, країнами); в)

характер взаємостосунків між сторонами, які спільно використовують ВР; г) наявність і можливість використання альтернативних джерел ВР; д) еколого-економічна, соціальна, культурна цінність ВР для споживачів; є) здатність і готовність сторін, що спільно використовують ВР, сприймати проблему їх обмеженості (дефіциту); ж) здатність і готовність сторін провадити корпоративне управління ВР на визначених і узгоджених принципах; з) можливість залучення в процеси управління ВР усіх зацікавлених структур. Слід зазначити, що досить часто водний ЕК є наслідком не дефіциту ВР, а використання неефективних механізмів і інструментів їх управління і розподілу [28].

2. Лісовий конфлікт. Конфлікти, пов'язані із лісом, зароджуються під впливом історичних і етно-соціальних чинників, підсилених дією соціо-економічних процесів. Саме лісові ресурси (ЛР) майже ніколи не були єдиною причиною конфлікту; вони є складовою більш глобальних економічних, політичних і соціальних перетворень. Володіння (можливість доступу, перерозподілу, торгівлі) таким прибутковим економічним ресурсом, як ліс, може бути вагомою причиною лісового ЕК. Такі основні чинники, як рівень соціально-економічного розвитку, законодавча визначеність майнових прав і прозорість процедур управління і експлуатації ЛР прямо впливають на вірогідність виникнення лісового конфлікту, динаміку, тривалість і інтенсивність його протікання, успішність врегулювання. Лісовий конфлікт має наслідками погіршення стану довкілля, техногенні і гуманітарні катастрофи, збройні сутички, зачіпає права корінного населення. Вирубка лісів для отримання деревини, як джерела прибутку є найпоширенішою причиною лісових конфліктів. Торгівля деревиною має сталий попит на світовому ринку і в умовах скорочення лісових площ її цінність буде тільки зростати. Суттєвою загрозою сталому лісокористуванню залишається проблема незаконних вирубок лісів, рушійними чинниками яких є: 1) відсутність на державному

(регіональному) чітко врегульованих майнових прав на ЛР; 2) неефективна система обліку ЛР і контролю за їх експлуатацією; 3) низький рівень соціально-економічного розвитку держави (регіону) і, як наслідок, високий рівень безробіття і низький життєвий рівень; 4) високий рівень корупції; 5) відсутність альтернативних джерел доходів.

Конфліктогенність ЛР пояснюється відносною легкістю їх залучення до конфлікту у порівнянні з іншими «конфліктними» ресурсами і пояснюється такими характеристиками: а) доступність: ЛР більш доступні, ніж мінеральні і енергетичні, які знаходяться у вигляді підземних покладів. Транспортувати деревину водним або наземним транспортом із розгалуженою інфраструктурою досить легко (на противагу, вода практично поки що не є об'єктом міжнародних торгових відносин [16]); б) відносно низька капіталоемність: торгівля деревиною не потребує значних інвестицій; в) поліфункціональність: у соціально-економічних системах ЛР є базовим елементом еколого-економічної безпеки держави (регіону) [24]; г) цінність для життєдіяльності: ліси є джерелом існування і засобом життя для багатьох людей, що може сприяти конкуренції і виникненню конфліктів серед власників, користувачів і посередників у лісовій сфері; д) продуктивність: ліс є джерелом багатьох кінцевих продуктів/послуг: сировинних, продовольчих, рекреаційних, екологічних, соціальних, що робить його конкурентоздатним і економічно привабливим ресурсом; є) динаміка відтворення: темпи лісокористування неспівставні із ресурсовідновлювальними можливостями ЛР. Нераціональне використання ЛР і неефективні методи управління у сфері лісокористування, недостатня увага до проблем лісовідновлення і лісорозведення призводять до дефіциту ЛР, який, у свою, чергу, провокує конфлікт [29].

3. Ризик виникнення *мінерального конфлікту* пов'язаний із такими характеристиками мінеральних ресурсів: вони мають значну матеріальну цінність,

можуть бути легко видобуті і транспортовані, їх видобуток і продаж важко контролювати. Взаємозв'язок мінеральних ресурсів із ЕК визначається такими основними обставинами: а) експлуатація родовищ мінералів може спричиняти соціально-економічні конфлікти через потенційні вигоди у сферах державних доходів, інвестиційних вкладень в інфраструктуру, зайнятості населення тощо; б) мінеральні ресурси можуть бути причиною корупції через непрозорі механізми їх розподілу і використання, а також підсилювати ресурсну залежність національної економіки і уповільнювати темпи соціально-економічного розвитку; в) мінеральні ресурси можуть бути джерелом фінансування збройних конфліктів.

4. *Збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.* Основними групами чинників, дія яких призводить до зменшення біорізноманіття і, відповідно, посилює ризик виникнення ЕК, є: а) недосконалість механізмів і інструментів ресурсовикористання у ринкових умовах (проблеми ціноутворення на природні ресурси; формування ефективної рентної політики, неефективна ресурсна і секторальна політика, ресурсомісткість експортного потенціалу тощо); б) неефективність інституційних підходів щодо вирішення проблем збереження біорізноманіття (незбалансована інвестиційна політика, відсутність чіткої стратегічно орієнтованої екополітики, недостатня участь громадських організацій у процесах розроблення і прийняття екологічно важливих рішень тощо); в) низька ефективність державної політики, у т.ч. міжнародної (проблеми інтеграції національної екополітики до міжнародної, гостра необхідність розроблення і впровадження ефективних механізмів запобігання ЕК на міждержавному рівні, труднощі із розбудовою мережі екологічних фондів тощо) [30].

Стратегічні підходи до врегулювання екологічних конфліктів

Врегулювання ЕК забезпечується залученням і практичним використанням різних стратегій, прийомів, методів і інструментарію (табл. 3).

Таблиця 3 – Інструментарій врегулювання ЕК

Тип (вид)	Опис інструментарію
Ігнорування ЕК (або пасивна реакція на ЕК)	Небажання або неможливість (з об'єктивних чи суб'єктивних причин) визнавати існування ЕК (протиріччя). У довгостроковій перспективі не виключена трансформація ЕК в латентний та за умови подальшого ігнорування – в такий, що неможливо вирішити
Визнання факту (існування) ЕК	Проведення досліджень ЕК (збір, обробка і вивчення інформації; вивчення фактів і оцінка ступеню впливу ЕК на сторони конфлікту і довкілля тощо)
Врегулювання ЕК спільними зусиллями залучених у нього сторін	Ґрунтуючись на інформації від усіх залучених у ЕК сторін і результатах спільних акцій (дій, домовленостей), учасники конфлікту самостійно приймають узгоджене рішення, яке задовольняє зацікавлені сторони
Врегулювання ЕК (консолідоване рішення) на основі оцінок, експертиз тощо	Частіш за все така процедура врегулювання ЕК використовується місцевими органами влади, інституціональними структурами, іншими уповноваженими організаціями, оскільки вони мають необхідні знання, досвід, універсальні процедури, технічний і організаційний потенціал
Розв'язання ЕК процедурами судочинства	Залучення третьої сторони для ухвалення судового рішення по ЕК, заснованого на нормах закону (національних чи міжнародних) і додержанні юридичних процедур (кримінальне, адміністративне судочинство; конституційний, третейський, арбітражний суди)
Врегулювання ЕК через залучення громадських, політичних та ін. структур	Управління ЕК через процедури впливу: лобіювання інтересів; вимоги змін нормативно-законодавчої бази і регуляторних актів; ініціювання громадських і політичних акцій, обговорень, референдумів, дебатів, слухань, комісій тощо
Врегулювання ЕК ринковими механізмами (інструментами)	Використання процедур регулювання ціни на «конфліктні» ресурси; трансформація ресурсних режимів (РД, РВ, РУ) з метою врегулювання ЕК; використання прав власності на природні ресурси (мінеральні ресурси, ліс, воду, землю, ін.); ринкові інструменти (ціноутворення, конкуренція, кон'юнктура, податки, пільги, преференції, обмеження, заборони, ін.)
Силові методи вирішення ЕК	Вирішення ЕК під тиском сили: силове протистояння, насильницькі дії, збройні сутички, акції громадської непокори, навмисне саботування рішень тощо
Інші методи врегулювання ЕК	Будь-які інші методи і інструментарій, які ґрунтуються на бажанні і можливостях конфлікуючих сторін врегулювати ЕК і не наведені у таблиці

Їх вибір залежить від типу ЕК, його причин, динаміки та інтенсивності розвитку, інтересів конфліктуючих сторін тощо. Метод врегулювання (розв'язання) ЕК – це комплекс збалансованих заходів і інструментів економіко-правового характеру, залучення і використання яких сприятиме досягненню цілей врегулювання конфлікту.

Наведені у таблиці методи врегулювання ЕК характеризуються такою економіко-правовою спрямованістю.

1. Правова (юридична): міжнародні угоди, конвенції, акти, меморандуми тощо.
2. Політична: міждержавні угоди, міжурядові комісії, спільні програми, сценарії тощо.
3. Інституціональна: нормативи, добровільні угоди, правила, процедури, т. ін.
4. Техніко-технологічна: норми, стандарти, ліміти, переміщення виробництв, модернізація обладнання, залучення новітніх технологій, запровадження прогресивних моделей виробництва і споживання, екологізація виробництва і споживання тощо.
5. Економіко-фінансова: тарифне і нетарифне регулювання, субсидування, фінансування, інвестування, фінансова допомога, гранти, компенсація, ін.
6. Торгова: ліцензування, регулювання товаропотоків, обмеження, заборони, ембарго.
7. Інноваційно-інформаційна: обмін знаннями, досвідом, навичками, тренінги, навчання, стажування, міжнародна співпраця, екоосвіта, доступ до інформації, обмін базами даних, пропаганда, консультації тощо.
8. Громадська: громадські комісії, референдуми, обговорення, дебати, ін.
9. Соціокультурна: створення національних парків (заповідників), територій, що охороняються, спільні традиції, соціальна підтримка тощо.

Висновки

Виснаження природно-ресурсного потенціалу соціально-економічних систем, загострення боротьби за право доступу і володіння ресурсами, неефективний ресурсний менеджмент, політична доцільність, сучасні виклики еколого-економічній і енергетичній безпеці держав – чинники, які вже у найближчій перспективі або призведуть до серйозних ресурсних конфліктів з важкопрогнозованими еколого-економічними і соціальними наслідками, або спонукатимуть суб'єктів ринку до пошуку компромісних кроків і рішень у сфері ресурсокористування.

Дослідження ключових соціо-еколого-економічних і організаційно-правових чинників, які впливають на формування ефективної і адекватної сучасним еколого-економічним викликам політики запобігання ЕК і збереження природно-ресурсного потенціалу, дозволяє зробити такі висновки.

1. В умовах формування соціо-еколого-економічних передумов переходу до сталого розвитку питання охорони довкілля, збереження і раціонального використання природно-ресурсного потенціалу набувають особливої актуальності.

2. Сучасний стан і тенденції розвитку світового ринку традиційних ресурсів дозволяє визначити такі основні чинники, прояв і взаємообумовлений вплив яких на соціально-економічні системи можуть призвести до ЕК: неефективна ресурсна політика; недосконалість механізмів і інструментів ресурсокористування в ринкових умовах; неврегульованість прав власності на природний ресурс; диспропорції у забезпеченні базовими економічними ресурсами країн світу; нерозвиненість і, як наслідок, неефективність інституціональних підходів до вирішення ЕК.

3. На основі аналізу сучасного стану розвитку світогосподарських систем і тенденцій ресурсовикористання визначено найбільш «конфліктні» природні ресурси:

вода, ліс, мінеральна сировина, земля, біорізноманіття.

4. Методи вирішення (врегулювання) ЕК мають наступну економіко-правову спрямованість: правову, політичну, інституціональну, техніко-технологічну, економіко-фінансову, торгову, інноваційно-інформаційну, соціокультурну.

5. Тенденції глобалізації, процеси взаємопов'язаності соціо-еколого-економічних інтересів суб'єктів ринку і вільний рух капіталів (виробництв) потребують своєчасних ефективних рішень, у першу чергу, у сфері використання природно-ресурсного потенціалу. Таким чином, стратегічним завданням учасників ринку є вироблення консолідованого підходу до запобігання (вирішення) ЕК, який би ґрунтувався на адекватних і найбільш ефективних механізмах їх врегулювання і забезпечував реалізацію визначених імперативів сталого розвитку.

Список використаних джерел

1. Хлобистов Є. В. Економічна безпека України у глобальних викликах сучасності / Є. В. Хлобистов // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 4. – Том 1. – С. 157–162.
2. Сабадаш В. В. Тенденції сучасної ресурсної політики у забезпеченні еколого-економічної безпеки / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 2. – С. 50–59.
3. World Bank. The Cost of Attaining the Millennium Development Goals. – Washington, DC, USA, 2002.
4. Сабадаш В. В. Екологічні конфлікти у сучасній системі природокористування / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2004. – № 4. – С. 73–79.
5. Сабадаш В. В. Методологічні підходи до детермінації екологічного конфлікту / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2006. – № 4. – С. 49–62.
6. Сабадаш В. В. Інституційні аспекти врегулювання екологічних конфліктів (регіональний і міжнародний рівні) / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 1. – С. 68–77.
7. Understanding Environment, Conflict, and Cooperation: United Nations Environment Programme and Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2004. – 53 p.
8. Чухно Анатолій. Ставка на застарілий уклад [Електронний ресурс] / Анатолій Чухно // День. – № 12. – 27.01.2004. – Режим доступу до журн. : <http://www.day.kiev.ua/25429>.
9. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С. Ю. Глазьев. – М. : ВладДар, 1993.
10. Ефимчук И. В. Технологическая пирамида индустриального хозяйства / И. В. Ефимчук // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3. – Том 1. – С. 73–87.
11. El-Baz, Farouk & R.M. Makharita (Eds.). (1994). The Gulf War and the environment. Lausanne: Gordon and Breach Science Publishers.
12. Carus, Alexandre, Geoffrey D. Dabelko, & Aaron T. Wolf. (2004). «Water, conflict, and cooperation». Environmental Change and Security Program Report 10, 60–66.
13. McNeely, Jeffrey. (2000). «War and biodiversity: An assessment of impacts». In J. Austin and C. E. Bruch (Eds.), The environmental consequences of war. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
14. Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine) / Peace Palace Library [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://peacepalacelibrary-weekly.blogspot.com/2009/02/maritime-delimitation-in-black-sea_03.html. (Актуально на 03.02.2009 р.). – Назва з титул. екрану.
15. Эквадор подал иск в Международный суд в Гааге. Ответчицей выступает Колумбия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prm.ru/global/2008-04-01/16655>. (Актуально на 01.04.2008 р.). – Назва з титул. екрану.

16. Сабадаш В. В. Конфліктогенність водних ресурсів як загроза виникнення екологічних конфліктів / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 2. – С. 24–31.
17. Водні ресурси на рубежі ХХІ ст.: проблеми раціонального використання, охорони та відтворення : [за ред. академіка УЕАН, д.е.н., професора М. А. Хвесика]. – К. : РВПС України НАН України, 2005. – 564 с.
18. Wolf, Aaron T., Annika Kramer, Alexander Carius, & Geoffrey D. Dabelko. (2005). “Managing water conflict and Cooperation.” In Worldwatch Institute (Ed.), State of the world 2005: Redefining global security (pp. 80–99). Washington, DC: Worldwatch Institute.
19. Сабадаш В. В. Типологія екологічних конфліктів / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 1. – С. 22–34.
20. Минеральные ресурсы мира / [гл. ред. Монастырных О. С.]. — М. : ФГУНПП «Аэрогеология», 2006. – Т. 1. – 410 с.
21. Данилишин Б. М. Природно-екологічний потенціал в стратегії сталого розвитку України / Б. М. Данилишин // Наука та наукознавство. – 2006. – №3. – С. 94–100.
22. Андрейцев В. І. Екологічне право: Курс лекцій : Навч. посібник для юрид. фак. вузів / В. І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – С. 66–86.
23. Новоторов О. С. Земельні відносини в Україні: стан та перспективи розвитку / О. С. Новоторов // Земельні відносини і просторовий розвиток в Україні : матеріали Міжнар. наук. конф. – У двох частинах (Київ, 13- 14 квітня 2006 р.) / НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. Редкол. : Данилишин Б. М. (відп. ред.), Бистряков І. К., Новоторов О. С., Ніколаєнко Т. С., Кучер О. О., Осипенко В. М. – Київ : РВПС України НАН України, 2006. – Ч. І. – С. 15–22.
24. Коваль Я. В. Еколого-економічні проблеми лісоресурсного розвитку України / Я. В. Коваль // Продуктивні сили України. – 2006. – № 1 (001). – С. 121–134.
25. Ядов В. А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций / Ядов В. А. – СПб. : Интерсоцис, 2006. – 112 с.
26. В. Полтерович. Экономическая политика, качество институтов и механизмы «ресурсного проклятия» / Полтерович В., Попов В., Тонис А. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 98 с.
27. Галиця І. О. Потенціал інноваторів: механізми використання / За ред. акад. НАН України Б. В. Буркинського. – Одеса : ІПРЕД НАН України, 2005. – 298 с.
28. Хвесик М. А. Теоретико-методологічні засади формування інституціонального середовища водокористування / М. А. Хвесик // Продуктивні сили України. – 2006. – № 1 (001). – С. 89–99.
29. Сабадаш В. В. Лісові ресурси і екологічний конфлікт / В. В. Сабадаш // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2008. – Вип. 18.9. – С. 65–78.
30. Калашник С. Д. Социально-экономические и экологические факторы формирования государственной политики сохранения природно-ресурсного потенциала / С. Д. Калашник, В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3. – Т. 2. – С. 15–27.